

УДК 930.25+37(477)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
СТАНОВИЩЕ ЗІММІ У КРИМСЬКОМУ
ХАНСТВІ НАПРИКІНЦІ XV – НА ПОЧАТКУ
XVII СТОЛІТТЯ****SOCIOECONOMIC POSITION OF THE ZIMMI
IN THE CRIMEAN KHANATE AT THE END OF
XV – AT THE BEGINNING OF XVII CENTURIES****Федчук О. Б.,**студент ОС «Магістр» Всесвітня історія,
Київський національний університет ім. Тараса
Шевченка (Київ, Україна), e-mail: iskanderbey@i.ua**Fedchuk O. B.,**Student form Magister Degree «World History»,
Kyiv National Taras Shevchenko University
(Kyiv, Ukraine), e-mail: iskanderbey@i.ua

Проаналізовано питання соціально-економічного становища зіммі у Кримському ханстві наприкінці XV – на початку XVII століття. Розглянуто законодавче регулювання їхнього життя у Кримському ханстві в порівнянні з Османською імперією. Прослідковано політичну зіммі роль в державі та їхній соціальний статус.

Ключові слова: зіммі, Кримське ханство, соціально-економічне становище, населення, політична роль.

The question of socio-economic position of the zimmi in the Crimean khanate at the end of XV – at the beginning of XVII age is analysed. The legislative adjusting of zimmi's life in the Crimean khanate in comparing to the Osman empire are considered. Political zimmi role in the state and their social status are determining.

Keywords: zimmi, Crimean khanate, socioeconomic position, population, political role.

Кримське ханство, виникнувши в якості уламку Улусу Джусі – успадкувало іслам, як державну релігію, внаслідок проведених ханом Узбеком реформ. Також, на його території проживали представники християнського та юдейського населення (далі «зіммі» – прим. Ф. О.), яке всіляко взаємодіяло із мусульманською більшістю. Серед них були русини-українці, які потрапляли в татарський полон. Історія становлення та розквіту Кримського ханства тісно пов'язана з історією Османської імперії, котра (поруч зі своїми васалами) в період зіткнення цивілізацій – стає ворогом для більшої частини християнської Європи й зображується у виключно темних барвах. До цього додалось традиційне для осілих суспільств несприйняття кочового способу життя, який вела чимала частина населення Кримського ханства. Проте, даний шлях розвитку не завадив кримським татарам створити стабільну суспільно-політичну систему, невіддільною складовою частиною якої були кримські зіммі. Роботи, присвячені становищу зіммі у Кримському ханстві детально описують політичну історію християнського та юдейського населення на території Кримського ханства та аналізують характер участі зіммі в політичних інституціях держави. Щоправда, дослідники обійшли увагою питання соціально-економічного статусу зіммі на території Кримського ханства та порівняльного аспекту становища різних релігійних громад немусульманського населення держави. В той час, як законодавче регулювання

життя зіммі у Кримському ханстві визначало ступінь їх інтеграції в політичні інституції держави. У зв'язку з цим, метою даної роботи є аналіз соціально-економічного і політичного становища зіммі у Кримському ханстві у другій третині XV – на початку XVII століть. Для досягнення мети було окреслено такі завдання: схарактеризувати повноту джерельної бази; проаналізувати стан дослідження проблеми у науковій літературі; з'ясувати чисельність та відсоткове співвідношення немусульманського населення Кримського ханства; прослідкувати законодавче регулювання життя зіммі у державі, виділивши при цьому його особливості у порівнянні з Османською імперією; визначити розмір і характер оподаткування зіммі у Кримському ханстві; прослідкувати політичну роль зіммі у державі; проаналізувати їхній соціальний та економічний статус і становище.

Інформацію для дослідження поставленої мети можна отримати з широкого спектра різнопланових джерел, що різняться за походженням, інформативністю і різним ступенем достовірності. Умовно дані джерела за походженням можна поділити на тюрксько-мусульманські та християнські, а за інформативністю та достовірністю – на документальні та наративні.

З наразивних тюрксько-мусульманських джерел можна виділити хроніку Халіма й-султана, записи Евлії Челебі та хроніку «Tarih Sahib Geray». Кримськотатарський літописець XVIII століття Халім Гірей-султан, описує взаємостосунки кримських ханів із християнськими громадами Кримського ханства та наводить дані про їхню політику щодо християнських монастирів. В книзі турецького мандрівника Евлії Челебі, містяться відомості про ряд аспектів пов'язаних із соціально-економічним та політичним статусом кримських зіммі. Турецький астролог і особистий радник хан Сахіба Гірея – Реммал Ходжа наводить дані про залучення немусульманського населення Кримського ханства до складу військових формувань. Серед документальних джерел варто виділити ярлик Менглі Гірея та перелік законів династії Османів авторства Хусейна Хезарфена. Ханський ярлик містить відомості про характер і розмір оподаткування ханських підданих, до числа яких відносилися кримські зіммі. За інформацією османського богослова Хусейна Хезарфена, котрий описав законодавство Кримського ханства, можна прослідкувати особливості оподаткування кримських зіммі. При аналізі тюрко-мусульманських джерел необхідно врахувати, те, що їхні автори не могли критикувати законодавчі норми, пов'язані з ісламом та подавали картину становища зіммі у Кримському ханстві виключно із позитивного ракурсу.

Іншу групу повідомлень складають наразивні праці авторів-християн, іноземців за походженням. Серед них можна виділити працю Мартіна Бронєвського, повідомлення про Кримське ханство авторства Йосафата Барбаро, Емілію Д'Асколіта Мацея Меховського. Польський посол при дворі Мегмеда II, Мартин Бронєвський – надає дані про

місця проживання християн у Кримському ханстві, порівнюючи їх становище зі становищем християн Кефинського санджаку, вказує ряд соціально-економічних аспектів життя зими у державі. Венеціанський дипломат Йосафат Барбаро, надає дані демографічної ситуації в Кримському ханстві наприкінці XV століття. У праці домініканського монаха Еміліо Д'Асколі містяться свідчення існування католицького прозелітизму у Кримському ханстві. Польський історик та географ Мацей Меховський повідомляє про взаємостосунки хана Хаджі Гірея з духівництвом Успенського монастиря. Документальним джерелом є пам'ятки дипломатичних стосунків Московського князівства із Кримським ханством. Узбірці дипломатичних актів між Великим князівством Московським та Кримським ханством міститься інформація про роль зими у дипломатичних стосунках між Кримом та його сусідами. Вказані в даних джерелах деталі, які свідчать про різницю соціально-політичного статусу мусульманського населення Кримського ханства та кримських зими – гіперболізуються християнськими авторами.

Проблематиці політичного становища зими у Кримському ханстві присвячені праці Ф. Хартаха, Ю. Парунової, Я. Пилипчука, О. Герцена та Ю. Могарічова. Російський етнолог грецького походження Феоктист Хартахай у своїй праці, на основі джерельної бази, дає детальний аналіз політичному статусу православних під владою кримських ханів. Робота українського ученого Юлії Парунової присвячена питанням взаємозв'язку інституту Церкви та збереженню ідентичності вірменської громади Кримського ханства. Український тюрколог Ярослав Пилипчук у своїй статті прослідковує роль кримських християн в армії Кримського ханства. Український археолог Олександр Герцен та юдаїст Юрій Могарічов є авторами роботи присвяченої соціально-економічній ролі караїмів у Кримському ханстві. У їхніх роботах проаналізовані аспекти політичній історії різних релігійних громад зими та їх соціально-економічного становища. Попри ґрунтовність доробку дослідників – мало уваги приділяється аналізу законодавчого регулювання соціально-економічного статусу і політичній ролі немусульманського населення Кримського ханства, як відмінної від мусульманської більшості категорії населення у межах держави.

Попри те, що у кримських християн і юдеїв, на відміну від їхніх іноземних одновірців, протягом XV–XVII століття була відсутня власна традиція літописання – тюрксько-мусульманські джерела та записи іноземного походження дозволяють розглянути дане питання. Наукова література, присвячена становищу зими у Кримському ханстві, теж розкриває питання соціально-політичного становища зими, проте лише побічно торкається обраної нами проблематики.

У період свого розквіту, за часів правління Сахіба Гірея, Кримське ханство охоплювало територію усього Кримського півострова (за виключенням південного узбережжя, більшої частини гірського

Криму і Керченського півострова, котрі входили до складу Кефинського санджаку Османської імперії), Північного Причорномор'я та Приазов'я, а також сусідню Кубань, де кочували ногайські орди [24, с. 29]. За підрахунками кримознавця Пенського, заснованих на аналізі біологічної продуктивності пасовищ у період переходу татар від кочового до осілого способу життя, даних про масову міграцію ногайців до Кримського ханства протягом першої половини XVI століття (внаслідок чого у державі в п'ять разів виросла кількість боєздатного населення) та співвідношення кількості кримсько-татарських нукерів до татів (обидвох статей) у пропорції 1:7 (що підтверджується османськими джерелами) – кількість усього кримськотатарського населення (станом на середину XVI століття) не перевищувала 250 тисяч чоловік [13, с. 58–59]. Так, на початку свого правління Менлі Гірей міг виставити лише 3–4 тисячі татар (попри те, що за давньою ординською традицією, хану підпорядковувався цілий тумен) з урахуванням бойових сил своїх улус-беїв [1, с. 155]. Останній похід Сахіба Гірея проти племені жанейців у 1551 році, при тотальній мобілізації усіх сил Кримського ханства (з урахуванням переселених Сахібом Гіреєм людей із завойованих територій) здійснювався силами 40 тисяч осіб [24, с. 88]. Надалі постійні міграції ногайців з берегів Волги та Яїку – до Криму, поступово припинилися, однак чисельність населення, яка скоротилась на 30 тисяч, внаслідок розгрому кримськотатарської армії при Молодях у 1572 році, поступово відновилася до початку XVII століття [13, с. 59]. Отже, твердження про існування сотисячних орд та мільйонного населення у Кримському ханстві явно не відповідають дійсності.

Тюркське населення Кримського ханства становили мусульмани-суніти, які дотримувались ханафітського мазгабу або синкретичних вірувань на основі поєднання ісламу і шаманізму (синкретизм був поширеним серед ногайців) [9, с. 356; 19, с. 54]. Тобто, зими серед тюркомовного населення Криму не було ні з-поміж кочовиків та осілого татарського населення. Ця категорія населення була представлена юдейською людністю, сконцентрованою у долині Ескі-Юрту та в Карасубазарі (де переважно жили караїми) або проживала дисперсно по всій державі (що стосується юдеїв-кримчаків). А також, представниками трьох християнських конфесій (православної, католицької та вірменської міафізитської), котрі проживали у великих містах Кримського ханства (таких, як Бахчисарай, Гезлев, Ескі-Крим, Карасубазарта Ор) і мали декілька поселень у долині Ескі-Юрту, у самому серці держави [18, с. 21–22]. Якщо брати за основу свідчення Челебі про наявність у кварталі Акмонгла-капу міста Гезлев – 50 будинків заможних татар, у кожному з яких жило не менше 5 чоловік (на кожен такий будинок припадало 10 будинків бідняків, як це було у меншому за чисельністю населення Ескі Криму, тоді як у портовому місті населення однозначно було більшим) і в якості середньої кількості жилих

будинків інших чотирьох кварталів міста та удвічі більшої кількості будівель в зоні передмістя й у довколишніх селах володінь роду Мансур – загальна кількість населення міста Гезлев складала не менше 35000 осіб (з урахуванням того, що порт вмщував 100 кораблів – їхня кількість могла бути більшою на декілька тисяч через гостей міста) [19, с. 49–53]. Оскільки лише один квартал був вірменським (в сім'ях вірмен народжувалось менше дітей, ніж в мусульманських), а кількість юдеїв у порту була недостатньою для створення власного кварталу, узявши приблизну кількість населення міста Гезлев, городян–зіммі (округлене до восьми сотень число) та підрахувавши пропорційним методом процентне співвідношення – дістаємо цифру в 11% (із них 95% населення були вірменами) За такою ж схемою підрахунку – зіммі складала 45% населення двадцятитисячного Ескі–Криму (50% – вірмени, решта юдеї та греки), 7% населення восьмитисячного Ору (99% греки, 1% євреї), невеликий відсоток населення п'ятнадцятитисячного Бахчисараю та двадцятитисячного Саланчику (християни володіли кількома кварталами у місті). Їм належали поселення в Ексі–Юрті (два католицьких і три православних), місто Кирк–Ор (сучасне Чуфут–Кале, де жили лише караїми), а їхню приблизну кількість можна оцінити в діапазоні до 5 тисяч (15% населення Ескі–Юрту) Також, Челебі вказує на те, що у Карасубазарі (точну чисельність населення якого підрахувати неможливо. Ми лише знаємо, що він був більшим за Ескі–Крим) жило 2800 зіммі (11% населення міста, якщо прикинути, що Карасубазар мав на 5 тисяч більше населення, ніж Ескі–Крим, який в часи Челебі перебував у глибокому занепаді, і порівнянні з XV століттям) [19, с. 32, 33, 146–148, 167]. Інформації щодо наявності поселень зіммі в Акмеджиді та Боли–Сараї – немає. Таким чином, якщо сумарна кількість населення Кримського ханства становила 250 тисяч людей, то зіммі складала 11% населення держави. З них (якщо брати 100% відповідність) 20% були юдеями (більшість складала євреї–кримчаки), 27% православними (греки і готи), 52.9% вірменами (серед вірменів були міафізити й вірмено–католики) і решта 0,1% італійцями. Припускаємо, що у перші століття існування Кримського ханства число зіммі могло бути більшим на декілька відсотків (проте, навряд чи би досягало позначки у більш ніж 15% у зв'язку з тюркизацією місць їх проживання у більш ранні часи). Для порівняння: цікаво, що кримські татари були досить добре знайомі з аспектами релігійного життя місцевих християн. У Халіма Гірея міститься згадка про християнське свято Стрітіння [17, с. 23]. Це говорить про досить тісні контакти між мусульманською та християнською громадами Кримського ханства.

Говорячи про питання становища зіммі у Кримському ханстві неможливо оминати законодавче регулювання їхнього життя та діяльності на території держави. Перш за все, це концепція «*zamm*»(договору), яка існувала з 628 року. Вона гарантувала недоторканість життя і

майна немусульман у мусульманських державах, вони зберігали за собою право сповідувати свою віру, мали право внутрішнього самоврядування і не мали обов'язку воювати за мусульман (проте, могли це робити, звільняючи себе та свої сім'ї від частини податків). Половина їхнього щорічного врожаю мала бути віддана на потреби ісламської умми (податок дістав назву «джизья»), а працездатні чоловіки були зобов'язані платити податковий податок на її користь («харадж»). Ці норми були включені у юридичний комплекс фікху в складі шаріатського права [2, с. 10–11]. Подібно до інших мусульманських держав, влада Кримського ханства вимагала виплату зіммі двох податків: джиз'ї і хараджу (харадж становив десятину врожаю або доходів. Розмір джиз'ї, яка виплачувалась грошима протягом року не вказаний у джерелах). Для порівняння: мусульмани Кримського ханства платили податок під назвою «ушр», який теж становив десятину від доходу [7].

Збереглись відомості про існування у місті Карасубазар практики, яка зобов'язувала зіммі носити спеціальні розпізнавальні знаки на одязі та забороняла відвідувати лазні разом з мусульманами [19, с. 150]. Проте, ймовірно, що така практика пов'язана з тим, що основну частину мусульманського населення міста складала вихідці з Малої Азії, де існували аналогічні традиції, а кримські хани не бажали йти на конфлікт зі своїми підданими заради становища зіммі в рамках одного міста. До того ж, християнські автори не згадують про наявність таких дискримінаційних щодо зіммі положень в інших містах Кримського ханства. Можна стверджувати, що конфлікти, мусульманами та зіммі у Кримському ханстві носили суто побутовий характер, а окремі акти руйнації татарськими чи ногайськими загонами християнських храмів під час набігів були проявами вираження власного дикунства, а не актом релігійної війни [18, с. 21–22].

Внутрішнє життя етнорелігійних громад зіммі регулювалось звичаєвим правом та релігійними нормами за якими слідував кадї (чиновник на ханській службі). У конфліктах між мусульманами й зіммі – право на ведення суду мав лише ісламський кадї. Позивач або звинувачений мали право оскаржити його рішення, звернувшись до кримського хана, слово якого було остаточним вердиктом справи [16, с. 25–26]. Існування такої практики відрізняло Кримське ханство від Османської імперії, де могло бути оскарження шейх–уль–ісламом фірманів султана.

Державно політична система Кримського ханства, заснована на ординському «тюре», сприяла неможливості поголовної ісламізації зіммі у мусульманській більшості. Ординський державний апарат, в якому головним є хан, а важливі державні посади займають його родичі та представники родової аристократії – сильно відрізнявся від османського, де султан призначав на ключові державні посади відданих йому людей (котрі приймали іслам заради кар'єрного зросту), багато з яких не мали родовитості. Саме тому, в

Османській імперії візирами (другими особами у державі) могли ставати ісламізовані християни. В Кримському ханстві посади калги або нурредіна існували лише для Чингізгідів, а персональний нобілітет мав значно менше повноважень, ніж родова аристократія [5, с. 175–176, 206]. Ба більше, усі відомі нам кримські візирі та беї були етнічними тюрками та мусульманами. Таким чином, у Кримському ханстві був відсутній мотив можливості швидкого кар'єрного зросту у політиці, привабливий для багатьох османських християн. Саме тому, в Ексі–Юрті (серце держави) існували італійські селища Фоті–Салаї Сартас, мешканці якого сповідували католицизм, а готську мову в околицях Бія–Сала вживали аж до кінця XVIII століття [16, с. 31, 33]. З іншої сторони, італійці, які жили у Кримському ханстві стали єдиною меншиною, яка була значною мірою ісламізована вслід за своєю елітою, завдяки її шлюбом з черкеською знаттю. В результаті цього у 30–х рр. XVII століття в селищі Фоті–Сала залишилось 12 (з майже півсотні) католицьких сімей, які у побуті говорили кримськотатарською мовою, а не італійською. Решта сімей сповідувала іслам [10, с. 128]. Можливо, це пов'язано з тим, що нащадки генуезьких переселенців активно (а не спорадично) залучалися у ряди персонального нобілітету (створеного на протигагу родовій аристократії), де вони приймали іслам для натуралізації в рамках державно–політичного організму Кримського ханства (на відміну від зіммі–дипломатів, яким не надавалися такі високі привілеї за їхню службу) [6, с. 21].

У Кримському ханстві, подібно до Османської імперії з її інститутом «райя» (збірна назва для простолюднів різного віросповідання), яке виплачувало землевласникам–тимаріотам натуральні податки (існували паралельно із «зімма») – існував інститут «татів» (до числа яких зараховувалися зіммі), які забезпечували провізією та обмундируванням нукерів на службі в улус–беїв. Семеро татів мали спорядити у похід одного нукера і двох коней. Цей податок називався «бейськими грошима» [18, с. 269]. Разом з цим, існував і загальнодержавний податок який мали право збирати лише ханські баскаки. Менглі Гірей у своєму ярлику, виданому управителю Керчі (яка з 1468 і до 1475 року, визнавала подвійний сюзеренітет Кримського ханства та Генуї й підкорялась кримському законодавству) Махмудеку–азі – чітко визначив розмір данини під назвою «ханські гроші» [20, с. 13]. Правда, на території Османської імперії від райя вимагалось виконання процедури «девшірме» (набір християнського населення до османської армії та адміністративного апарату), яка звільняла зіммі від виплати джиз'ї. А ось, в Кримському ханстві такого роду податків не існувало, оскільки подібний до яничарства інститут «капі–кулу» носив виключно найманий характер [15, с. 414]. У зв'язку з сильнішим податковим пресом та закриттям у Кефинському санджаку ряду християнських храмів, непоодинокими були випадки утечі християн з османських володінь до

Кримського ханства [9, с. 345; 24, с. 69; 18, с. 46; 10, с. 120]. Це свідчить про те, що в окремих аспектах, положення християн у Кримському ханстві було більш прийнятним, ніж в Османській імперії.

У зв'язку з жорсткою становою стратифікацією ординського суспільства та ісламізацією особистого нобілітету із числа зіммі – для решти іновірців Кримського ханства існували дві можливості політичної реалізації: в дипломатичній та військовій сферах. Особливо активним було використання зіммі у переговорах із християнськими сусідами Кримського ханства. За правління Менглі Гірея посередниками у веденні дипломатичних стосунків із Великим князівством Литовським і Королівством Польським були італійці, які переїхали до ханського двору з Кафи. Завдяки діяльності Яна Баптіста і Патесплена Фряжина у 1514 році, вдалось досягти підписання нової угоди між Кримським ханством та Великим Князівством Литовським, за якою Менглі Гірей відібрав у Рюриковичів ярлик на правління Новгородом, Твер'ю, Псковом і Рязанню та передав його Ягеллонам [15, с. 255; 22, с. 594, 603]. Якщо для ведення переговорів із католицькими Польщею і Литвою використовували кримських католиків – то для ведення переговорів з православною Московією залучали людей православних християн або ж кримських юдеїв. Підписання першого кримсько–московського союзу було б неможливим без діяльності Хаджі Коко–Жидовіна та колишнього князя Мангупу – гота Ісайко (Ісаака), який бажав видати свою доньку за великого князя московського. Голова кримського посольства до Москви у 1488 році – Захарія, був юдеєм та носив титулмірзи, управителя міста Тамань (він був єдиним відомим нам кримським юдеєм серед представників персонального нобілітету) [11, с. 148–153]. Проте, після приходу до влади Мегмеда Гірея і погіршення московсько–кримських стосунків – трапляється значно менше випадків використання православних християн у кримській дипломатії. За Газі II Гірея (починаючи з 1592 року) – до Москви стали прибувати щорічні кримські посольства з вимогою данини, які складались з етнічних татар [15, с. 429–431].

Зіммі Кримського ханства також були представлені в армії у якості вузькоспеціалізованих воїнів у тих ремеслах, у яких кримські татари й ногайці не виявляли особливої майстерності. Зокрема, гарнізон фортеці Ор, складався з 500 сайменів (стрільців) і мав грецьке походження. Турецький мандрівник Евлія Челебі стверджує, що татари погано володіють вогнепальною зброєю [19, с. 57]. Це стало причиною того, що практично всі стрільці на службі в кримських ханів виписувались зі Стамбула [17, с. 26, 30]. Винятком був корпус капі–кулу, створений Сахібом Гіреєм із представників дрібної знаті та знедолених люмпенів. Певну частину загонів капі–кулу склали не татари, а кавказькі адиги та зіммі з–поміж греків та готів. Вірмени та караїми також служили, як стрільці у кримській армії [24, с. 27; 15, с. 414; 14, с. 155]. Християни, які воювали на

стороні Кримського ханства та їхні сім'ї звільнялись від оподаткування. Збереглися, свідчення про те, що караїми займали посередницьку нішу під час викупу полонених шляхтичів з полону [9, с. 363–364, 365]. Попри те, що кількісна участь зиммі у складі кримського війська була мінімальною – їхній бойовий вміння і потенціал забезпечували вогневу підтримку татарській кінноті у війнах з супротивниками [14, с. 156].

Населення Кримського ханства, за османським зразком поділялось на мілleti (релігійні конфесії, які підпорядковувались одному політичному центру, але мали власні адміністративні установи та різних релігійних лідерів) Під владою Бахчисараю, співіснували мусульманський, православний, вірменський, католицький (римо–католицький і вірмено–католицький) та єврейський (талмудичний та караїмський) мілleti [7]. Варто розглянути соціальний статус і становище кожного з мілleti.

Головою православного міллету Криму був митрополит Готський, якому підпорядковувалась майже вся територія Кримського півострова, крім південного сходу (де існувала Кафська єпархія). Резиденція митрополитів, знаходилась у Кефинського санджаку – тому православний міллет Кримського ханства не міг контактувати зі своїм пастирем в рамках однієї держави. З іншої сторони, хани часто показували свою небайдужість до православних підданих. Так, Хаджі Гірей регулярно жертвував кошти на купівлю монастирських свічок для грецького Успенським монастиря пресвятої Богородиці в долині Ексі–Юрту і навіть особисто відвідував місцеву церкву перед походами. Традицію пожертв на потреби монастиря зберегли нащадки першого кримського хана [17, с. 12; 24, с. 59]. Щоправда, це не завадило ігумену монастиря наприкінці XVI століття (під час династичної кризи у державі) простити грошової допомоги у російського царя Федора І Івановича [18, с. 27]. Проміжний кримський хан Саадат II Гірей у 1587 році дозволяє готському митрополиту Констанцію висвятити новозбудовану церкву Іоанна Предтечі в селищі Бія–Сала (в долині Ексі–Юрту), яке було населене кримськими готами [3, с. 29–32]. Загалом, такі контакти були спорадичними, оскільки представники православного міллету, починаючи з кінця XVI століття, практично не брали участі у політичному житті Кримського ханства. Переважна частина греків та готів Ексі–Юрту жила тим самим способом, що і тюркське населення категорії «бадрак» (цим словом ногаї називали татар, які жили у сільській або приміській місцевості, а не в межах міст), займаючись землеробством, садівництвом та виноградарством, підпорядковуючись тахт–азі (управителю столичної місцевості). Греки, які проживали у містах – займалися ремеслом і торгівлею [19, с. 116, 147]. Припускаємо, що саме протягом XVI століття, разом з урбанізацією Ексі–Юрту і появою явища «бадрак», частина греків, внаслідок тісних контактів з пауперизованими татарами – почала тюркізуватись (не втрачаючи при цьому власної віри) і дала початок етнічній групі урумів.

Генуезька аристократія, яка переселилась із Кафи на територію Кримського ханства, зберегла за собою свій знатний статус підтверджений Менглі Гіреєм. Він звільняв від податків, надавав право полювати в чаїрах (напівдиких садах), якого не мали тати та зобов'язував їх воювати на стороні хана [9, с. 343, 345–346; 10, с. 127]. Поступова інтеграція в структуру нобілітету Кримського ханства (яка дозволила їм володіти більшою кількістю земель і татів) та одруження на мусульманках сприяло тому, що генуезька аристократія поступово тюркізувалась та ісламізувалась. Селяни в італійських селищах Ескі–Юрту зберігали свою ідентичність протягом першої половини XVII століття, після чого вони вже не згадуються у джерелах. Цікаво, що католики, мали можливість проповідувати свою віру. Однак, це стосувалось не діяльності місіонерів в середовищі мусульман (шаріат, навіть у найбільш ліберальних мусульманських державах вкрай несхвально ставився до віровідступництва мусульман), а прозелітичних діянь католицьких орденів. Після початку польсько–турецької війни 1620–1621, внаслідок якої в Криму з'явилося багато військовополонених – у Кримському ханстві почала діяти місія ордену домініканців, яка постачала полоненим харчі та одяг і допомагала їм вибиратись з полону. З цієї ж ціллю в Кримську ханстві діяли францисканці, які протидіяли навернення полонених християн з території Речі Посполитої в іслам та їхньому перетворенню в ісламізованих тумів [9, с. 345–346; 10, с. 118, 129; 14, с. 155]. Однією з цілей існування домініканської та францисканської місії у Криму наприкінці XVI – на початку XVII століття було не лише піклування про полонених, але й навернення в католицизм місцевих вірмен. Внаслідок цих подій була покатоличена невідома кількість вірмен Кримського ханства. Обидва ордени підпорядковувались не Кафській єпархії (центр католицького міллету), а Папі Римському [21, с. 50]. Католицький міллет протягом означеного етапу історії Кримського ханства хоч і ніколи не становив великої чисельності – проте його представники намагались увійти до державного бюрократичного апарату Кримського ханства, а чисельність членів громади, які вибули з неї – замінювалась новонаверненими прозелітами.

Подібно до католицького міллету, духовний пастир якого жив поза межами кримсько–османського кондомініуму – вірменський католикос проживав на території Ечміадзінського монастиря (володіння держави Сефевідів, яка була одним із найзапекліших супротивників Османської імперії). Всупереч цьому, вірменський міллет Кримського ханства мав можливість підтримувати стосунки із вірменським католикосом, який використовував кримський монастир Сурб–Хач (котрий знаходився в межах володіння карачі–беїв з роду Ширінів), як форпост для збереження міафізитства серед числа вірменської діаспори Східної Європи, що поступово піддавалась окатоличенню протягом XVII століття. Вірменський теолог Степанос

Тохатци, який брав участь у повстанні джелалі в Анатолії – після його розгрому переховувався у Кримському ханстві на території монастиря Сурб–Хач, де він провів сімнадцять років свого життя. Характерно також, що монастир фінансувався зі сторони кримських ханів. Він був центром вірменського книгодрукування у Криму [12, с. 113, 116; 16, с. 35]. Збереглися також свідчення про те, що частина вірмен, які проживали у межах володінь Ширинів – займалися сільським господарством. Серед ремесел, якими займалися вірмени згадуються ткацтво, мулярство, ювелірне ремесло, медицина (в якій їм складала конкуренцію євреї та іноземці–угорці), торгівля (за виключенням работоргівлі) [19, с. 55–56, 151]. Таким чином, вірмени Кримського ханства були широко представлені у різних соціальних нішах суспільства, а також в інтелектуальній, торгово–ремісничій та у сільськогосподарській сферах економіки.

На відміну від монолітних християнських міллетів – єврейський міллет Кримського ханства не становив собою єдиної громади. Окремо існували кагали юдеїв, що сповідували різні напрямки ортодоксального юдаїзму і неталмудичних юдеїв, які називали себе караїмами (останніх сьогодні виділяють, як окремі від євреїв народ). На відміну від Речі Посполитої, де єврейська діаспора традиційно мала походження з–поміж ашкеназі – кримські євреї мали сефардське походження (вони потрапили до Криму з території візантійських Балкан), а караїми взагалі були гебраїзованими хазарами. Кримські євреї не користувались ідишем (розмовною мовою німецьких та польсько–литовських євреїв), а навізамін використовували кримськотатарську мову та гебрейську абетку, поступово створивши свою власну діалектну традицію [8, с. 272–273]. Кримські юдеї, були посередниками у питанні викупу бранців із татарського полону [9, с. 363]. Караїми контролювали процес карбування акче (кримськотатарської монети). З часів Хаджі Гірея, вони володіли монетним двором у Кирк–Орі. Але, починаючи з 1584 року (дата заснування монетного двору на території Хансараю) – караїми поступово втрачають цю монополію [4, с. 82–84; 21, с. 48]. Шарль де Пейсонель згадує про практику залучення караїмських лікарів для потреб Хансараю [21, с. 49]. Євреї також займалися торгівлею та ювелірним ремеслом, а також митною справою на території Ору, де знаходилися торгові шляхи, які поєднували півострів із материком [19, с. 49]. Юдейський міллет у Кримському ханстві займав вузькоспеціалізовані сфери економіки, монополізувавши ряд із них.

Отже, можна зробити висновок, що протягом другої половини XV – на початку XVII століть зиммі у Кримському ханстві перебували на становищі меншини, що складала одну десяту від населення держави. Її становище визначались нормами шаріату та ординською системою тюре. Ця система не дозволяла кримським ханам залучати зиммі до вищих державних посад навіть

при умові їхньої ісламізації (що відрізняло Кримське ханство від Османської імперії) Однак, політика кримських ханів протягом кінця XV – першої половини XVI, спрямована на створення прошарку персонального нобілітету надала зиммі доступ до них, чим скористалися представники католицького міллету. Оподаткування зиммі Кримського ханства проводилося у рамках шаріату, який передбачав за собою існування податкових податків: хараджу і джиз'ї, натуральних або грошових податків у ханську казну і зобов'язання утримання одного нукера на сім татів. Розмір цих податків (окрім джиз'ї, яку не платили мусульмани) був таким самим, як і ті податки, котрі сплачувало мусульманське населення держави. Відсутність у Криму практики девшірме робило життя кримських зиммі більш прийнятним, аніж життя християнських міллетів в Османській імперії. Активним в Кримському ханстві було також використання зиммі у сфері дипломатії у якій брали участь представники усіх міллетів окрім вірменського. Зиммі з–поміж православного міллету успішно реалізовували себе в армії у якості стрільців та капи–кулу, зважаючи на невміння більшості татар поводитися із вогнепальною зброєю. Католицький міллет під владою кримських ханів займався активним прозелітизмом для своїх єдиновірців, православний міллет у переважній більшості був зайнятий в аграрній сфері, вірменський та єврейський – у торгівлі та ремеслах. Деякі міллети (вірменський або єврейський) на території Кримського ханства жили замкнутими громадами, інші (католицький та православний) могли змішуватися із тюркським населенням. Загалом, становище зиммі у Кримському ханстві цілком вписувалося у систему прав та зобов'язань іновірців у тогочасному світі. Його важко назвати рівноправним у сучасному значенні цього слова, але воно не носило дискримінаційного характеру.

Список використаних джерел

1. 'Барбаро и Контарини о России', 1971, М., 275 с.
2. Баг–Йеор, 1991. 'Зимми: Евреи и христиане под властью ислама', Иерусалим, 278 с.
3. Бертъе–Делагард, АЛ., 1898. 'Керменчик (Крымская глушь)', Одесса, с.29–32.
4. Герцен, АГ, Могаричев, ЮМ., 1993. 'Крепость драгоценностей', Кырк–ор. Чуфут–кале–Симф., 128 с.
5. Гайворонский, О., 2010. 'Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. Повелители двух материков', Т.І, К., 396 с.
6. Зайцев, ИВ., 2009. 'Крымская историографическая традиция XV–XIX веков. Пути развития. Рукописи, тексты и источники', М., 304 с.
7. Кемал, Эльвира. 'История этнокультурных и межконфессиональных отношений в Крымском Ханстве по сведениям «Книги путешествий» Эвлии Челеби', *Ислам в Украине*. [online] Доступно: <https://islam.in.ua/ru/islamovedenie/istoriya-etnokulturnyh-i-mezhkonfessionalnyh-otnosheniy-v-krymskom-hanstve-po>
8. Кизилов, МБ., 2004. 'Крымчаки', *От киммерийцев до крымчаков*. Изд. второе, переработанное и дополненное, Симф., 288 с.
9. 'Описание Крыма (Tartariae Descriptio) Мартина Броневского', 1867, *Записки Одесского общества истории и древностей*, Том VI., с.334–366

10. 'Описание Чёрного моря и Татарии составил доминиканец Эммидио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 г.', *ЗООИД*, Т. XXIV, с.97–134.

11. 'Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордами и с Турцией. Т.1. С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России', 1884, *Сборник императорского русского исторического общества Т.41*, СПб., с.148–153.

12. Парунова, ЮД., 2001. 'Церковь как фактор сохранения этнокультурной идентичности армянской общины в Крыму', *Культура народов Причерноморья*, Симф., №22, с.115–119.

13. Пенской, ВВ., 2010. 'Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII веков', *Восток (Oriens)*, М., №2, с.55–66.

14. Пилипчук, ЯВ., 2017. 'Христианское воинство Крымского ханства', *Сборник материалов научно-практической конференции «ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ: ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ» 14 декабря 2016 год*, Астана, с.191–198.

15. Смирнов, ВД., 1887. 'Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века', СПб., с.255.

16. Тунманн, 1991. 'Крымское ханство', Симферополь: *Таврия*, 70 с.

17. Халим Гирей Султан, 2004. 'Розовый куст крымских ханов или история Крыма', (перевод А. Ильми), Симф., 159 с.

18. Хартахай, Ф., 2003. 'Христианство в Крыму', М., 66 с.

19. Эвлия, Челеби, 2008. 'Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)', Симферополь, 272 с.

20. 'Ярлык крымских ханов Менгли-Гирея и Мухаммед-Гирея', 1872, *ЗООИД*, Т. VIII, с.10–22.

21. Claude-Charles de Peyssonel, 1787. 'Traite sur le commerce de la mer Noire', T.II, Paris, 340 p.

22. Dariusz, Kolodziejczyk, 2011. 'The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)', A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents, Hardback Ottoman Empire and Its Heritage English – Leiden, 1098 p.

23. Miecjawita, M., 1972. 'Opis Sarmatji Azjajckiej i Europejskiej', Wrocław-Warszawa-Kraków, 159 s.

24. Remmal, Hoca, 1973. 'Tarihi Sahib Giray Han', Istanbul, 311 s.

References

1. 'Barbaro i Kontarini o Rossii (Barbaro and Contarini about Russia)', 1971, М., 275 s.

2. Bat-Jeor, 1991. 'Zimmi: Evrei i hristiane pod vlast'ju islama (Zimmi: Jews and Christians under the rule of Islam)', Ierusalim, 278 s.

3. Bert'e-Delagard, AL., 1898. 'Kermenchik (Krymskaja glush') (Kermenchik (Crimean wilderness))', Odessa, s.29–32.

4. Gercen, AG, Mogarichev, JuM., 1993. 'Krepost' dragocennostej (Jewel fortress)', Kyrk-or. Chufut-kale– Simf., 128 s.

5. Gajvoronskij, O., 2010. 'Krymskie hany XV–XVI stoletij i bor'ba za nasledstvo Velikoj Ordy. Poveliteli dvuh materikov (Crimean Khans of the XV – XVI centuries and the struggle for the inheritance of the Great Horde. Lords of the two continents)', T.I, K., 396 s.

6. Zajcev, IV., 2009. 'Krymskaja istoriograficheskaja tradicija XV–XIX vekov. Puti razvitija. Rukopisi, teksty i istochniki (Crimean historiographic tradition of the 15th – 19th centuries. Ways of development. Manuscripts, texts and sources)', М., 304 s.

7. Kemal, Jel'vira. 'Istorija jetnokul'turnyh i mezhkonfessional'nyh otnoshenij v Krymskom Hanstve po svedenijam «Knigi puteshestvij» Jevlii Chelebi (The history of ethnocultural and interfaith relations in the Crimean Khanate according to Evli Chelebi's «Book of Travels）」, *Islam v Ukraine*. [online] Dostupno: <https://islam.in.ua/ru/islamovedenie/istoriya-etnokulturnyh-i-mezhkonfessionalnyh-otnosheniy-v-krymskom-hanstve-po>

8. Kizilov, MB., 2004. 'Krymchaki (Krymchaki)', *Ot kimmerijcev do krymchakov*. Izd. vtoroe, pererabotannoe i dopolnennoe, Simf., 288 s.

9. 'Opisanie Kryma (Tartariae Descriptio) Martina Bronevskogo (Description of the Crimea (Tartariae Descriptio) by Martin Bronevsky)', 1867, *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, Tom VI., s.334–366

10. 'Opisanie Chjornogo morja i Tatarii sostavil dominikanec Jemmidio Dortelli D'Askoli, prefekt Kaffy, Tatarii i proch. 1634 g. (The description of the Black Sea and Tataria was composed by the Dominican Emmidio Dortelli D'Ascoli, the prefect of Kaffa, Tataria and others in 1634)', *ZOOID*, Т. XXIV, s.97–134.

11. 'Pamjatniki diplomaticheskikh snoshenij Moskovskogo gosudarstva s Krymskoju i Nagajskoju ordami i s Turciej. T.1. S 1474 po 1505 god, jepoha sverzhenija mongol'skogo iga v Rossii (Monuments of diplomatic relations of the Moscow State with the Crimean and Nagaysky hordes and with Turkey. T.1. From 1474 to 1505, the epoch of the overthrow of the Mongol yoke in Russia)', 1884, *Sbornik imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshhestva T.41*, SPb., s.148–153.

12. Parunova, JuD., 2001. 'Cerkov' kak faktor sohraneniya jetnokul'turnoj identichnosti armjanskoj obshhiny v Krymu (The Church as a factor in the preservation of the ethnocultural identity of the Armenian community in Crimea)', *Kul'tura narodov Prichernomor'ja*, Simf., №22, s.115–119.

13. Penskoj, VV., 2010. 'Voennyj potencial Krymskogo hanstva v konce XV – nachale XVIII veka (The military potential of the Crimean Khanate at the end of the XV – beginning of the XVII centuries)', *Vostok (Oriens)*, М., №2, s.55–66.

14. Pilipchuk, JaV., 2017. 'Hristianskoe voinstvo Krymskogo hanstva (Christian army of the Crimean Khanate)', *Sbornik materialov nauchno-prakticheskoi konferencii «VELIKAJA STEP': VOENNAJA ISTORIJA» 14 dekabrja 2016 god*, Астана, s.191–198.

15. Smirnov, VD., 1887. 'Krymskoe hanstvo pod verhovenstvom Osmanskoi Porty do nachala XVIII veka (Crimean Khanate under the rule of the Ottoman Porte until the beginning of the XVIII century)', SPb., s.255.

16. Tunmann, 1991. 'Krymskoe hanstvo (Crimean Khanate)', Simferopol': *Tavrija*, 70 s.

17. Halim Girej Sultan, 2004. 'Rozovyj kust krymskih hanov ili istorija Kryma (Rose bush of the Crimean Khans or the history of Crimea)', (perевod A. Il'mi), Simf., 159 s.

18. Hartahaj, F., 2003. 'Hristianstvo v Krymu (Christianity in Crimea)', М., 66 s.

19. Jevlija, Chelebi, 2008. 'Kniga puteshestvija. Krym i sopredel'nye oblasti. (Izvlachenija iz sochinenija tureckogo puteshestvennika XVII veka) (Travel book. Crimea and adjacent areas. (Extracts from the works of the 17th century Turkish traveler))', Simferopol', 272 s.

20. 'Jarlyki krymskih hanov Mengli-Gireja i Muhammed-Gireja (Labels of the Crimean Khans Mengli-Giray and Mohammed-Giray)', 1872, *ZOOID*, Т. VIII, s.10–22.

21. Claude-Charles de Peyssonel, 1787. 'Traite sur le commerce de la mer Noire', T.II, Paris, 340 p.

22. Dariusz, Kolodziejczyk, 2011. 'The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)', A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents, Hardback Ottoman Empire and Its Heritage English – Leiden, 1098 p.

23. Miecjawita, M., 1972. 'Opis Sarmatji Azjajckiej i Europejskiej', Wrocław-Warszawa-Kraków, 159 s.

24. Remmal, Hoca, 1973. 'Tarihi Sahib Giray Han', Istanbul, 311 s.
